

*İbrahimov İslam Hacı oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi,
Bakı Biznes Universiteti,
© İbrahimov İ.H., 2021*

UOT - 338.43

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ AQRAR SAHƏNİN PERSPEKTİV İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

X Ü L A S Ə

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycanın 30 il ərzində Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğalda qalmış və müzəffər ordumuz tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki (İAEƏ) aqrar sahənin vəziyyətini qiymətləndirməkdən, həyata keçirilməli olan tədbirləri müəyyən-ləşdirməkdən və sosial-iqtisadi inkişaf hədəflərinə dair təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həyata keçirdiyi tədbirlər, ölkənin tənəzzüldən dinamik inkişafa apararı hüquqi bazanın yaradılması, bir sıra ardıcıl və sistemli əlaqələrin təhlili əsasında aparılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqatın əsas müddəalarından və əsaslandırılmış təkliflərdən İAEƏ-in sosial-iqtisadi inkişaf proqramları və tədbirləri hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri – İAEƏ-in sosial-iqtisadi inkişafı üçün Azərbaycanda qazanılmış müsbət təcrübələrdən istifadə etməklə Qarabağda aqrar istehsalın yeni texnika və texnolo-giyalar əsasında inkişafına nail olmaq olar. Nəzərdə tutulan təkliflərin həyata keçirilməsi nəti-cəsində bu ərazilərdə modern aqrar istehsal və emal müəssisələri, ixtisaslaşdırılmış koopera-tivlər yaratmaq olar.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə Azərbaycanın İAEƏ-də aqrar sahənin inkişafı üç amil əlaqəli nəzərə alınmaqla araşdırılır: birinci, Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etmişdir və uzun müddət formalaşmış iqtisadi əlaqələr pozulmuşdur; ikincisi, 1988-1993-cü illərdə Ermənistanın quldur silahlıları ərazilərimizin 20 faizini işğal etmişdi. Nəticədə ölkədə bir milyondan çox soydaşlarımız köçkün və qaçqın vəziyyətinə düşmüşdür. Onlar 60-dan çox rayon və kəndlərdə məskunlaşmağa məcbur olmuşlar; Üçün-cüsü, 1994-1995-ci illərdə heç bir təcrübə və hüquqi baza olmadan aqrar islahatlar həyata keçirməyə başlandı. Uzun müddət formalaşmış təsərrüfat formaları ləğv edilərək torpaq və əmlak istehsalçılara paylandı, müəssisələr, fabriklər, zavodlar və xidmət təşkilatları özəl-ləşdirildi. Müəllif bu amillərin nəzərə alınmasını və qazanılmış müsbət təcrübədən bəhrələnmə-yin əhəmiyyətini qeyd etməklə, konkret faktlara əsaslanaraq məqsədli proqram və layihələr hazırlamaqla təcrübə əhəmiyyətli təkliflər irəli sürmüşdür.

Açar sözlər: işğaldan azad edilmiş ərazilər, investisiya, ehtiyatlar, istifadəçilər, hədəf-lər, islahatlar.

GİRİŞ

Məlumdur ki, Azərbaycan keçmiş sovetlər ittifaqında pambıq-mahlıc, tütün, şərab, meyvə-tərəvəz konservi məhsulları ixrac edən ölkə olmuşdur. 1990-cı ilin əvvəllərində ittifaqın dağılması, keçmiş respublikalar arasında iqtisadi münasibətlərin pozulması və ənənəvi bazarların itirilməsi istehsalın kəskin surətdə azalmasına səbəb oldu. Belə bir şəraitdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiası, xalq cəbhəsinin hakimiyyətə gəlməsi, onların səriştəsiz idarəçiliyi, daxili çəkişmələr ölkədəki siyasi və iqtisadi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Nəticədə Ermənistanın ərazilərimizin 20 faizinin işğal edilməsi, bir milyondan çox qaçqın və məcburi köçkün problemləri yaratması aqrar sahəyə ağır zərbələr vurdu. Bununla da uzun illər ərzində yaradılmış maddi-texniki baza zəiflədi, məhsul bazarları itirildi, aqrar məhsullar istehsalı kəskin surətdə azaldı.

Beləliklə, 1990-1993-cü illərdə ölkədə sənaye məhsulları ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri arasındakı tarazlıq pozuldu, kəndin sosial və istehsal infrastrukturunun inkişafında ağır vəziyyət yarandı. Praktiki olaraq məktəb, mədəniyyət, məişət xidməti və sağlamlıq obyektlərinin tikintisi dayandırıldı. Bu dövrdə əsas fondların köhnəlməsi sürətlənmiş, kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin texnika ilə silahlanma səviyyəsi aşağı düşmüşdü. İstehsal proseslərində elmi və texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi məhdudlaşmışdı. Göstərilən səbəblərdən ölkəmiz ərzaq məhsulları ixrac edən ölkədən idxal edən ölkəyə çevrilmişdi.

Ölkədə yaranmış böhrandan çıxmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilmiş, 1993-cü ildən başlayaraq dövlət quruculuğunun möhkəmləndirilməsi və iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün inamlı addımlar atıldı. Bazar münasibətlərini formalaşdırmaq, sahibkarlığı inkişaf etdirmək və mövcud potensiallardan səmərəli istifadə etməklə daxili istehsalı artırmaq əsas vəzifə kimi qarşıda dururdu. Ölkəyə yenidən rəhbərliyə qayıdan Ümummilli Lider Heydər Əliyev qətiyyətli addımlar atılmasını, ölkədə sabitlik yaradılmasını və iqtisadi islahatların həyata keçiril-məsini qarşıya qoydu. Bu məqsədlə ulu öndərin rəhbərliyi ilə 1993-1995-ci illərdə yaxın 5-10 il üçün aqrar siyasət istiqamətləri müəyyən edildi və bir sıra tədbirlər həyata keçirildi:

- 1) İstehsal, emal və xidmət sahələrində islahatların həyata keçirilməsi və daha da dərinləşdirilməsi üçün hüquqi baza yaradıldı;
- 2) Yeni mülkiyyətçilər formalaşdırmaq və sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün dövlət dəstəklənməsi tədbirləri nəzərdə tutuldu;
- 3) Torpaq, su, meşə resurslarından istifadə edilməsi və idarə edilməsi sahəsində münasibətlər islahatlar həyata keçirilməklə təkmilləşdirildi;
- 4) Bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun sosial-iqtisadi mühit formalaşdırmaqla istehsal və xidmət infrastrukturunu yaradıldı və inkişaf etdirildi;
- 5) Kənd təsərrüfatı ilə əlaqəsi olan emal sənayesi və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi tədbirləri həyata keçirildi;
- 6) Kənd ərazilərinin inkişafı və kəndin sosial infrastrukturunun yaxşılaşdırılması üçün layihə və proqramlar hazırlandı, xarici ölkələrin təcrübəsindən geniş istifadə edildi;
- 7) Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının informasiya-məsləhət təminatı müntəzəm olaraq yaxşılaşdırıldı;
- 8) Əhəlinin məşğulluğunun təmin olunması və sosial rifahının yaxşılaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanıldı.

Tədqiqatın əsas məzmunu

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə (İAEƏ) tarixən əlverişli təbii-coğrafi şərait və təbii resurslar mövcud olmuşdur. Bu həmin ərazilərdə əkinçiliyin və heyvandarlığın inkişafına zəmin yaratmışdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə və 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycanın kənd təsərrüfatının əsaslı surətdə inkişafına nail olunmuşdur. Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkəmizdə ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirilmiş kənd təsərrüfatının intensiv inkişafında çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Müstəqillik illərində uğurlu aqrar siyasət nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsalı dəfələrlə artmış, müsbət meyillər əmələ gəlmişdir.

Ölkə əhalisinin çox hissəsinin ərzaq məhsullarına minimum istehlak tələbatı beynəlxalq təşkilatların və ayrı-ayrı ölkələrin humanitar yardımları hesabına ödənilirdi. İqtisadiyyatda yaranmış vəziyyətin əsas səbəbləri aşağıdakılarla xarakterizə edilir:

1) Uzun müddət formalaşmış istehsal – iqtisadi əlaqələr pozulmuşdu, daxili və xarici iqtisadi münasibətlərin yaradılmasında ləngimələrə yol verilirdi;

2) Ölkədə ümumi böhran vəziyyətinin uzun müddət davam etməsi əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə istehsalın həcmnin azalmasına səbəb olmuşdu;

3) Bank xidmətinin bazar münasibətlərinin prinsiplərinə uyğun qurulmaması maliyyə və kredit resurslarındakı ciddi çatışmazlıq və 1992-1994-cü illərdə inflyasiyanın həddən artıq sürətlə artması iqtisadi inkişafa mənfi təsir edirdi;

4) Ərzaq məhsulları istehsallarında və istehsalın iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində yeni texnologiya, qabaqcıl təcrübə və elmin roluna əhəmiyyət verilmirdi və s.

Beləliklə, Azərbaycanın ərazilərinin 20 faizinin erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilməsinə, yaşayış evlərinin, istehsal və sosial infrastrukturun dağılmasına, əkin sahələrinin, çoxillik əkinlərin məhv edilməsinə, bir milyondan çox vətəndaşın 30 il müddətində ölkənin 60-dan çox rayonlarında yaşamağa məcbur edilməsinə baxmayaraq Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildən sonra apardığı ardıcıl, məqsədyönlü və prinsipial daxili və xarici siyasəti nəticəsində xalqın gələcəyə və ölkənin müstəqilliyə, ərazilərinin işğaldan azad olunacağına inamı artdı. Mühərribə şəraitində olmasına baxmayaraq Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə intensiv quruculuq işləri həyata keçirildi, uğurlu daxili və xarici siyasət aparıldı.

Umummilli Lider Heydər Əliyev 21 iyun 1994-cü ildə vəziyyəti uzaqgörənliklə qiymətləndirərək göstərmişdir ki, "...iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da nicat yolumuz, perspektivimiz, gələcəyimiz iqtisadi islahatların aparılmasındadır..., kənd təsərrüfatı sahəsində iqtisadi islahatlar aparılması strateji yolumuzdur və biz bu yolla da getməliyik... eyni zamanda kənd təsərrüfatının mövcud strukturundan, onun mövcud imkanlarından istifadə edərək məhsul istehsalını artırmalıyıq". (5). İqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən aqrar sahədə prezident Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən olunmuş strateji xətt qətiyyətlə və ardıcıl həyata keçirilirdi və bu 4-5 ildə öz müsbət nəticələrini verdi.

Məlum olduğu kimi, 1988-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağda - öz ərazilərimizdə azərbaycanlılar yaşayış yerlərindən sıxışdırılıb məcburi qovuldu, 1992-1993-cü illərdə Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının erməni təcavüzkarları tərəfindən 13,5 min km² ərazisi, 953 yaşayış məntəqəsi tamamilə zəbt edildi. (6)

1988-1993-cü illərdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisi və ona bitişik olan rayonların ərazisi beynəlxalq təşkilatların susqunluğu və biganəliyi nəticəsində Ermənistanın işğalçı qüvvələri tərəfindən zəbt olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan MR-nın bir kəndi, Ağdam rayonunun 80 kəndi, Füzuli rayonunun 54 kəndi, Tərtər rayonunun 13 kəndi, Qazax

rayonunun 6 kəndi 28 ildir ki, işğal altında saxlanılmışdır. Füzuli rayonunun ərazisinin 81.3 faizi, Ağdam rayonu ərazisinin 77,4 faizi, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Xocalı, Şuşa, Xocavənd, Ağdərə rayonunun ərazilərinin hamısı Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuşdur. Hesablamalara görə ölkəmizin 8641,5 min hektar ümumi torpaq fondunun 181,6 min hektarı işğal altında olmuşdur (4, s.276). Həmin ərazilərin kənd təsərrüfatına yararlı sahələrindən, o cümlədən əkin yeri, çoxillik əkmələr sahəsindən, digər kənd təsərrüfatı yerlərindən uzun müddət ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün istifadə edilmədi. İşğal olunmuş rayonların 700 min nəfər məcburi köçkünü daimi yaşayış yerlərindən məhrum olaraq respublikanın 62 şəhər və rayonunda məskunlaşmışlar. Həmin köçkünlər 1600-dən çox çadır düşərgələrində, fin tipli qəsəbələrdə, dəmir yolu yük vaqonlarında, ictimai binalarda, yataqxanalarda, təhsil müəssisələrində, tikintisi yarımçıq qalmış binalarda, sanatoriyalarda, pansionat və istirahət evlərində və digər yerlərdə müvəqqəti məskunlaşmışdılar. Məcburi köçkünlər məskunlaşdıqları rayon və kəndlərdə müvəqqəti istifadə üçün əkin yerləri, yaylaq və qışlaq sahələrindən istifadə edirdilər (11, 94-101).

Hesablamalar göstərir ki, 1990-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi 58 faiz azalmışdı. Araşdırmalardan görüldüyü kimi, Ermənistanın işğalçı siyasəti və ölkəmiz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra iqtisadi əlaqələrin pozulması yaranmış vəziyyətə ciddi təsir etməklə 1990-cı illə müqayisədə 1995-ci ildə bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının xeyli azalmasına səbəb olmuşdur. Bitkiçiliyin və heyvandarlığın məhsuldarlığı xeyli azalmış, kənd təsərrüfatının texniki təminatı pisləşmişdi. Qeyd edək ki, bu azalma ərzaq məhsulları istehlakında da özünü göstərmişdir. Bununla yanaşı, 1994-1995-ci illərdə və sonrakı illərdə keçirilən məqsədyönlü və ardıcıl tədbirlər, xüsusən islahatlar nəticəsində uzun müddətli tənəzzül meylləri dayandırıldı, yeni iqtisadi münasibətlər formalaşdırıldı, mövcud potensiallardan səmərəli istifadə edilməklə daxili istehsal artırıldı, makroiqtisadi sabitlik təmin olundu. Azərbaycanın ərazilərinin 30 ilə yaxın bir müddətdə işğal altında olmasına baxmayaraq, 1995-2020-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı müqayisə edilən 1995-ci ilə nisbətən dəfələrlə artdı. İqtisadi münasibətlərin bazar prinsiplərinə uyğun formalaşması, sahibkarlığın inkişafı, həyata keçirilən uğurlu islahatların nəticələri idxal-ixrac əməliyyatlarında müsbət meyllərin əmələ gəlməsinə imkan verdi. Ölkədə ixrac olunan kənd təsərrüfatı və emal məhsullarının həcmi xeyli artdı, idxalın strukturu dəyişdirildi, bu istiqamətdə məzmunca yeni sahələr yaradıldı və fərqli münasibətlər formalaşdırıldı. Ölkədə erməni təcavüzkarlarının Qarabağ ətrafı rayonları və Ermənistanla sərhəd rayonları müntəzəm atəş altında saxlamalarına baxmayaraq bitkiçilik və heyvandarlığın inkişafı daxili bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılması, beynəlxalq təşkilatların, xarici sərmayələrin cəlb olunması istiqamətində çox böyük addımlar atıldı.

Bununla belə 1990-1993-cü illərdən sonra Azərbaycanın tarixi və əzəli torpaqları ermənilər tərəfindən işğal edildikdən sonra orada mövcud olan potensial ehtiyatlardan və resurslardan 2020-ci il 7 noyabr tarixinə kimi, yəni torpaqlarımızdan işğalçılardan azad edilənə kimi istifadə etmək mümkün olmadı. Başqa sözlə oradakı torpaqlardan, meşələrdən, sudan, əmək ehtiyatlarından istifadə edilmədi. Görüldüyü kimi, işğal altında olan yeddi rayonun, həmçinin Yuxarı Qarabağın torpaq ehtiyatları uzun müddət ölkəmiz tərəfindən məcburən istifadə edilməmişdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin video görüntülərindən aydın olur ki, ermənilər sahələri dağıtmış, tamamilə yararsız hala salmışlar.

Araşdırmalar göstərir ki, işğaldan əvvəlki dövrdə 1985-1990-cı illərdə Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın bölgəsi böyük potensiala malik olmuşdur. Ölkə üzrə taxıl əkin sahəsinin

13-15 faizini, pambığın 5-6 faizini, üzüm əkinlərinin 25-26 faizini bu bölgə əkilmişdir. Müvafiq olaraq taxıl istehsalının 15-17 faizi, pambığın 4-5 faizi, üzümün 25-27 faizini təşkil etmişdir. Bölgədə baş verən işğal, dağıntı, hərc-mərclik əkinlərin və istehsalın kəskin surətdə azalmasına səbəb olmuşdur (10, s.149-171). 1992-ci ildə 1985-ci ilə nisbətən taxıl əkini 5 dəfə, istehsal 3,5 dəfə, pambıq əkini 1,8 dəfə, istehsal 3,0 dəfə, üzüm 8,5 dəfə, istehsal 45 dəfə azalmışdır. Mal-qara, qoyun və keçilərin sayı isə demək olaraq yox dərəcəsində olmuşdur. 1994-cü ildən işğal altında olan ərazilərdə əslində kənd təsərrüfatı istehsalı mövcud olmamışdır.

Beləliklə, hesab edirik ki, Azərbaycan İAEƏ-də aqrar sahənin inkişafı uç amilinin təsirinə daha çox məruz qalmışdır: birincisi, Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etmişdi və uzun müddət formalaşmış, keçmiş ittifaq respublikaları da müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi əlaqələr pozulmuşdu. İkincisi, 1988-1993-cü illərdə Ermənistan ərazi iddiaları ilə ərazilərimizin 20 faizi işğal olunmuşdu, nəticədə Azərbaycanda bir milyondan çox soydaşlarımız köçkün və məcburi qaçqın vəziyyətinə düşmüşdü, ölkəmizin rayon və kəndlərində məskunlaşmağa məcbur olmuşdular. Üçüncüsü, 1994-1995-ci illərdə heç bir təcrübə və hüquqi baza olmadan aqrar islahatlar həyata keçirilməyə başlamışdı. Ölkədə 70 il ərzində formalaşmış təsərrüfat formaları ləğv edilərək torpaq və əmlak istehsalçılara paylanmış, müəssisə, fabriklər və zavodlar, xidmət təşkilatları özəlləşdirilməyə başlanmışdı.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 20 noyabr 2009-cu ildə göstərmişdir ki, “Azərbaycan dövləti böyük vəsait xərcləyir ki, soydaşlarımız normal şəraitlə təmin olunsunlar. 2004-cü ildə bildiyimiz kimi məcburi köçkünlərin yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı qəbul edilib. Artıq ölkəmizin müxtəlif yerlərində belə gözəl qəsəbələr tikilibdir. Xüsusilə Ağdam və Füzuli rayonlarının işğaldan azad edilmiş ərazilərində böyük qəsəbələr tikilib” (7, s.127). Soydaşlarımızın mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması müntəzəm olaraq dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur.

İAEƏ-in inkişaf hədəflərinin müəyyənəşdirilməsi qarşıda duran əsas vəzifələrdən biridir. Vəzifələrin zəruriliyi baxımından ərazilərin yenidənqurulması və bərpası üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsində 2,2 milyard manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu vəsait hesabına ərazidəki şəhər və kəndlərdə enerji, qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal, mədəni-tarixi abidələrin, yaşayış evlərinin tikintisi və digər zəruri infrastrukturun yenidənqurulması və bərpası işləri həyata keçiriləcəkdir.

Hesab edirik ki, İAEƏ-in coğrafi mövqeyi, işçilərə olan tələbat, yeni texnologiyaların tətbiqi əsasında kənd təsərrüfatının bir çox sahələrinin, bunun əsasında emal sənayesinin inkişaf etdirilməsinə böyük imkanlar mövcuddur. Sahələr arasında inteqrasiya əlaqələri elə formalaşdırılmalıdır ki, məhsuldar qüvvələr bərabər yerləşdirilsin, mövcud potensiallardan daha səmərəli istifadə edilsin. Fikrimizcə, İAEƏ-də quruculuq işlərini sıfır nöqtədən başlamaq olmalıdır. Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin göstərdiyi kimi “Biz bu qələbəni birlik, əzm, iradə və güc hesabına əldə etmişik” və bu hesabla şəhər və kəndlərimizi gözəlliklər və firavan həyat məskəninə çevirməliyik. Bununla əlaqədar ölkədə və dünyada qazanılmış elm və texnikanın ən yen nailiyyətlərini bu ərazilərdə tətbiq edilməli, gözəl və firavan həyat şəraiti yaratmalıyıq. Fikrimizcə, ərazidə yenidənqurma vaxtı bir sıra məsələlərin nəzərə alınmasını məqsədəuyğun hesab etmək olar.

“Aqrar islahatının əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanuna görə (18 fevral 1995-ci il) İAEƏ-də islahatın məqsədli dövlət proqramı əsasında (IV fəsil, 13-cü maddə) həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bununla əlaqədar İAEƏ-in sosial-iqtisadi inkişafına dair 2021-2025 və 2030-cu illəri əhatə edən məqsədli Dövlət Proqramı hazırlanması məqsədəuy-

ğun olardı. Bu proqramla əraziyə qayıdacaq vətəndaşlarımızın yüksək həyat tərzini üçün hər bir rayonu və kəndi əhatə edən sosial-iqtisadi inkişafın siyasət, dövlət dəstəyi və milli təhlükəsizlik istiqamətləri müəyyən edilməlidir.

Ərazilərin 30 il ərzində işğalda olması və indi (2020) ermənilərin tapdağından azad edilməsi əhalinin ərazilərdə məskunlaşması bazar münasibətləri prinsiplərinə uyğun yeni təsərrüfat formalarının yaradılması, sahibkarlığın formalaşması ilə müşayiət olunmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həyata keçirdiyi müsbət islahatlar təcrübəsindən düzgün yararlansın. Ərazilərdə əmlak dağıldığından onun özəlləşdirilməsi və pay kimi verilməsi mümkün olmayacaq. Ancaq torpaqların paylanması prosesini də faydalı hesab etmək olmaz. Hesab edirik ki, hər bir kənddə müvafiq istehsal və xidmət kooperativlərinin yaradılması düzgün olardı. İAEƏ-də əhalinin tarixi vərdişlərindən istifadə edərək ixtisaslaşma aparılmaqla sahələr inkişaf etdirilə bilər. Sahələr bərpa olunduqdan sonra rəqabət qabiliyyəti, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal edən texnika və texnologiya hesabına müasir istehsal və xidmət müəssisələri-kooperativlər yaradılmalıdır. Vəsait və maliyyə baxımından daxili və xarici investorların ərazilərə cəlb edilərək hazır məhsul istehsal edən müştərək emal müəssisələri yaradılması məqsədəuyğun olar.

İEAƏ-in rayon və kəndlərinin problemləri təxminən eynidir. Elə etmək lazımdır ki, ərazinin demoqrafik potensialından maksimum istifadə edilsin. Müvafiq idarəetmə, sosial-mədəni, təsərrüfat strukturları, sosial infrastrukturunu elə təşkil olunmalıdır ki, onlar öz doğma yurdlarına geri qayıdacaq əhalinin məşğulluğunu maksimum təmin etsin. Burada inşa ediləcək binalar, infrastruktur müasir olmaqla, tələbatı tam ödəyə bilsin, onların rifahına xidmət etsin. Hesab edirik ki, ərazilərdə məskunlaşacaq əhaliyə müəyyən müddətə güzəştli kreditlər verilməsi, yanacaq, enerjiden istifadə və simvolik xarakterli olmalı, ərazilərin şəhər və kəndlərinin iqtisadi həyatının dirçəlməsinə zəmin yaradılmalıdır.

Çalışmaq lazımdır ki, ərazilərdə yeni texnologiyaların istifadəsi, innovasiya sisteminin tətbiqi məsələlərinə ciddi diqqət yetirilsin, intellektual mülkiyyətin formalaşmasına şərait yaradılsın. Bununla əlaqədar ərazilərdə milli innovasiya sisteminin yaradılması üçün aşağıdakıların nəzərə alınmasını məqsədəuyğun hesab edirik: yeni texnologiyaların, ideya və biliklərin istehsalçıları olan müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması, yeni istehsal və xidmət müəssisələri iştirakçılarının maliyyələşdirilməsi, elmi və elmi-xidmət müəssisələrinin fəaliyyəti və onlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün dövlətin iqtisadi proseslərin idarə olunmasında müdaxiləsi vacibdir. Ona görə də dövlət ərazilərin iqtisadiyyatını dirçəltməsi üçün mümkün olan optimal variantlardan istifadə etməlidir. Xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.

2008-ci ilin iyul ayında kənd təsərrüfatı kooperativlərinin və holdinqlərin yaradılması sahəsində təcrübə ilə tanış olmaq üçün Rusiya Federasiyasının Tatarıstan Respublikasında Kazan şəhərində olmuşuq. Məlum olmuşdur ki, Tatarıstanda kənd təsərrüfatı kooperativləri islahat aparılan kolxoz və sovxozların torpaqlarının əsasında ərazi dağıdılmadan aparılmışdır. Torpaqlar parçalanmamış, torpağın payçıları müəyyən edilməklə kooperativlər yaradılmışdır. Kooperativlərdə paylar bilinir, ondan payçı istədiyi kimi (istifadə hüquqi-satmaq, icarəyə vermək və s.) istifadə edə bilər. Hesab edirəm ki, bu təcrübədən - yəni paylar müəyyən edilməklə kooperativlər yaradılması təcrübəsindən istifadə edilməsi mümkündür. Yaxud sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün kooperativ yaradılmasının Beyləqan, Ağcabədi rayonlarının yararlı torpaqlarının hesabına dövlət idarəetməsi kimi formalaşan taxılçılıq təsərrüfatları – təcrübəsindən istifadə etməklə yaradıla bilər.

İAEƏ-də yeni yaradılacaq müxtəlif təsərrüfat formaları, onların üzvləri sərbəst olacaqlar. Lakin onların daha çox mütəxəssis məsləhətlərinə, bazar münasibətlərinin əsaslarını öyrədən peşə sahiblərinə ehtiyacları yaranacaqdır. Ciddi bazar münasibətləri, rəqabətlə üzləşən çoxsaylı kiçik və orta müəssisələr yaranacaqdır. Bu baxımdan yeni təsərrüfat formaları iqtisadi və peşə sərbəstliyini qoruyub saxlamaq üçün bazar rəqabətli məhsul növünün seçilməsindən tutmuş, yüksək beynəlxalq texnologiyaların mənimsənilməsinə, mühasibat uçotuna, büdcənin tərtibinə, vergi, sığorta, bank sistemləri ilə iş, mümkün olan investisiyalar qoyuluşu üçün layihələr hazırlamaqla, marketinq xidməti və kəndin sosial simasının yaxşılaşdırılması yollarınadək çoxsaylı işləri öyrənməli və tətbiq etməlidirlər (8, s.157). Bu məqsədlə bazar münasibətlərinin atributlarını öyrədən təhsil və məsləhət sisteminin formalaşmış təcrübəsindən istifadə olunmalıdır. Ərazilərdəki mövcud ehtiyatlardan aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə edilməsinə diqqət verilməlidir:

Torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə sahəsində: torpaq ehtiyatları inventarlaşdırılmalı, onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri dəqiqləşdirilməlidir, çirkələnmiş və deqradasiyaya uğramış torpaqlar müəyyən edilməli, müvafiq layihələr hazırlanmalıdır. Torpaqların düzgün istifadəsi, onların eroziya və şoranlaşmasına antropogen amillərin təsiri ilə formalaşmasından asılı olması nəzərə alınmalıdır. Burada eroziya və ekoloji amillərin qiymətləndirilməsi torpaqlardan düzgün istifadəyə imkan verdiyini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Əhali artımı ilə əlaqədar torpaqların qeyri-kənd təsərrüfatı obyektlərinə və fərdi tikintilər altına ayrılması məhdudlaşdırılmalı, buna ciddi diqqət yetirilməlidir.

Bitkiçilik sahəsində: torpaqların minadan təmizlənməsi, münbitliyinin bərpa edilməsi, yaxşılaşdırılması, toxumçuluq və seleksiya işlərinin bərpa olunması, dağlıq və dağətəyi torpaqların becərilməyə cəlb edilməsi, məhsul istehsalı və emalı sahələrə müvafiq investisiya qoyulmasının təmin olunması, aqrokimyəvi tədbirlərin, növbəli əkin sisteminin tətbiqi, optimal əkin strukturunun müəyyən edilməsi, texnika ilə təchizat və mexanikləşdirmə, kimyalaşdırma, anbarlarla, laboratoriyalarla təchizi həll edilməlidir. Sahənin yüksək ixtisaslı kadrla və modern istehsal məqsədilə elmi təminatı, qabaqcıl təcrübənin tətbiqi nəzərdə tutulmalıdır. Rayonlarda toxum müfəttişlikləri yaradılmalıdır.

Heyvandarlıq sahəsində: sahənin avadanlıq, müasir tələblərə cavab verən tövlələrlə, xüsusi nəqliyyat vasitələri ilə təmini, quşçuluq təsərrüfatı və fabriklərinin yaradılması, rayonlarda heyvanların cins tərkibi nəzərə alınmalı, heyvandarlıq məhsulları istehsalı, emalı, idxalı müasir tələblər səviyyəsində qurulmalı, baytarlıq nəzarəti təmin olunmalıdır. Heyvandarlığın inkişafı üçün yüksək keyfiyyətli yem bazası yaradılmalıdır.

Meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində: Meliorasiya tədbirlərinə ehtiyac olan torpaqlar müəyyən edilməli, su anbarları, hidroqovşaqlar yenidən təşkil olunmalı, su itkilərinin qarşısı alınmalı, ərazilərin suvarma suyu və əhalinin içməli su ilə təminatı müasir tələblərə uyğun qurulmalı, suvarmada mütərəqqi texnologiya tətbiq edilməli, bu sahəyə tələb olunan həcmdə investisiya ayrılması təmin olunmalıdır. İAEƏ-də lizinq xidmətinin təşkili, lizinq qaydasında fiziki və hüquqi şəxslərə güzəştli kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqları verilməsi, aqro-texniki xidmətlər şəbəkəsinin yaradılması təmin olunmalıdır. Əsas vəzifə kənd təsərrüfatının və kəndin dayanıqlı inkişafının zəruri şərti olaraq aqrar istehsalçıların texniki baza və idarəetmə baxımından modernləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir (9). Modern texnologiya proseslərinin istehsala tətbiqi həm kiçik, həm də iri təsərrüfatlar üçün sahələrarası əlaqələrin inkişafı və kooperativ strukturların formalaşmasına imkan verməlidir.

Y E K U N

İAEƏ-də aqrar sferanın dayanıqlı inkişafı üçün ərazilərin yenidənqurulması və bərpası məqsədilə aşağıdakı təşkilatı-iqtisadi təkliflərin nəzərə alınmasını məqsəduyğun hesab edirik:

- yeni texnologiyaya əsaslanan istehsal və xidmət müəssisələr yaradılmalıdır;
- ərazilərdə istehsal və xidmət kooperativləri yaradılmalıdır;
- şəhər və kəndlərdə istehsal və sosial infrastrukturların yaradılmalıdır;
- uzun müddətə güzəştli kreditlərin verilməsi, bir çox sosial-məişət obyektlərində ödəmələrə güzəştlər edilməlidir;
 - aqrar istehsal və xidmət üzrə sahibkarlığın formalaşması və inkişafına şərait yaradılması, aqroparklar, sənaye məhəllələrinin yaradılması dəstəklənməlidir;
 - qeyri-istehsal sahələrinin (səhiyyə, təhsil, ticarət, iaşə, idman, nəqliyyat, rabitə və s.) ərazilərin tələbatına uyğun formalaşdırılması və inkişafı üçün regional siyasət (iqtisadi, sosial, mədəni və s.) həyata keçirilməlidir;
 - idarəetmənin təşkilatı strukturunun qurulması, onun səmərəliliyi, onun yeni qurumlara birbaşa əlaqələrin yaradılmasından başlanmalıdır. Torpaqların, bitkilərin, toxumların biokimyəvi analizlərinin aparılması, damazlıq işinin təşkili, bitki mühafizə xidmətlərinin təşkili yerli yeni yaradılacaq qurumlarla əlaqələndirməlidir. Bu məqsədlə hər bir rayonda yeni prinsiplərə cavab verən mərkəzlər yaradılmalıdır;
 - işğaldan azad edilmiş hər bir rayonda aqrar sahənin inkişafı problemlərinin həlli, qeyri-neft sektorunun formalaşdırılması, yeni infrastruktur, müəssisələr və iş yerləri açılması məqsədilə proqramlar işlənilməli və onun həyata keçirilməsi mexanizmi hazırlanmalıdır;
 - bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalı və emalı müəssisələrinin yaradılması, yeni texnologiyalar və qabaqcıl təcrübədən istifadə edilməklə həyata keçirilməlidir;
 - torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə görə inventarlaşdırılması və qiymətləndirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir;
 - İAEƏ-də torpaq, su, meliorasiya sistemlərindən səmərəli istifadə etmək üçün tədbirlər hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir;
 - istehsal, emal, xidmət və sosial infrastrukturların yaradılması maliyyə dəstəyi ilə müşayiət olunmalıdır;
 - ərazilərdə mövcud ehtiyatlarla- istehsal müqayisəli üstünlüklər əsasında təmin olunmalıdır;
 - ərazidə torpaq mülkiyyətçilərinin, sahibkarların ortaq problemlərinin həlli üçün onların birlikləri, cəmiyyətlərinin yaradılması təmin edilməlidir;
 - ərazilərdə istehsalçıların aldıkları texnika, gübrə, kimyəvi preparatların dəyəri 5 il müddətinə dövlət büdcəsindən ödənilməsi mexanizmi yaradılmalıdır;
 - kənd təsərrüfatında işləyənlərə sığorta fonduna ayrılmalardan 5 il müddətinə azad edilməlidir;
 - ərazilərdə aqrotexniki işləri aparmaq üçün özəl servis xidmətləri təşkil edilməli, bunun üçün tələb olunan həcmdə güzəştli vəsait ayrılmalıdır;
 - yay və qış otluqlarının bərpası və istifadəsi barədə tədbirlər hazırlanmalıdır;
 - ərazilərdə üzüm, meyvə və zeytun bağlarının salınmasına, yerli və xarici investor-

ların cəlb edilməsi tədbirləri müəyyənləşdirilməlidir;

– özəl toxum istehsalı və tinçiliyin inkişafı üçün dövlət dəstəyi tədbirləri həyata keçirilməlidir;

– yeyinti və yüngül sənaye müəssisələri, üzümün ilkin emalı, şərab və şərab məhsulları istehsalı, ipəkçilik sənayesi, meyvə-konserv müəssisələrinin yaradılması, məhsulun saxlanması anbarları, soyuducu kameralar və digər infrastruktur qurulmalıdır;

– Şuşa, Xankəndi, Füzuli və Ağdamda tez xarab olan kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansaş mərkəzləri yaradılmalıdır;

– ətlik maldarlıq və damazlı təsərrüfatlar (müəssisələr), quşçuluq fabrikləri yaradılmalıdır;

– ərazilərdə turizmin inkişafı üçün infrastruktur qurulmalıdır;

– yem bitkiləri sahələri genişləndirilməli, çuğundur, silosluq qarğıdalı əkin sahəsinin inkişaf etdirilməli, qarışıq yem istehsalı müəssisələri yaradılmalıdır;

– rayon ərazilərində kənd təsərrüfatı texnikaları və onların ehtiyat hissələri, gübrə və bitki mühafizə preparatlarının ticarəti ilə məşğul olan qurumların, fitosanitar xidməti, baytarlıq idarə və məntəqələri, laboratoriyalar, sərhəd baytar nəzarəti məntəqələri, dövlət və özəl baytarlıq xidmətləri yaradılmalıdır.

Aparığımız hesablamalara görə İAEƏ-də 4-5 ilə dən üçün qarğıdalı əkinini 1000 hektara, arpa əkinini 1,5 min hektara, buğda əkinini 55-60 min hektara, pambıq əkinini 8-10 min hektara, kartof, şəkər çuğunduru əkinlərini 1-1,5 min hektara, tərəvəz əkinini 5 min hektara, yem bitkiləri əkinini 20 min hektara və s. çatdırmaq olar. Ərazidə inək və camışların sayını 80-100 min başa, qoyun və keçiləri 1-1,5 milyon başa, quşların sayını 2-2,5 milyon başa, arı ailələrini 20-25 min arı ailəsinə çatdırmaq mümkündür. Göstərilən hədəflərin yerinə yetirilməsi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının hər il 8-10 faiz artırılmasına, emal sənayesinin inkişafına və nəticədə ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına imkan verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan kənd təsərrüfatı 2004. Bakı. 2005. 611 s.
2. Azərbaycan kənd təsərrüfatı 2015. DSK. Bakı. 2016. 671 s.
3. Azərbaycan kənd təsərrüfatı 2019. Bakı. 2019. 642 s.
4. Abasov İ. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı. 2011. 640 s.
5. Heydər Əliyev və dövlətin aqrar siyasəti. Bakı. 2003. 776 s.
6. Həkəri qəzeti. 20.02.2004-cü il. № 2
7. İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət. Bakı. 2013. 936 s.
8. İbrahimov İ.H. Aqrar islahatlar və sahibkarlığın inkişafı. Bakı. 2005. 220 s.
9. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı (monoqrafiya). Bakı. 2016. 655 s.
10. İbrahimov Ş.H. Azərbaycanın regionlarındakı aqrar problemlər haqqında. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. Bakı. 2003. İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu. IV buraxılış. 294 s.
11. Rzayev V.R. Torpaq münasibətlərinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi. Bakı. 2015. 248 s.

*Ибрагимов Ислам Гаджи оглы,
доктор экономических наук, профессор,
Заслуженный работник сельского хозяйства
Бакинский Университет Бизнеса,
©Ибрагимов И.Г., 2021*

ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ АГРАРНОЙ ОТРАСЛИ НА ОСВОБОЖДЕННЫХ ОТ ОККУПАЦИИ ТЕРРИТОРИЯХ

Р Е З Ю М Е

Цель исследования - оценить состояние аграрного сектора на территориях Азербайджана, освобожденных от оккупации (ТОО), которые были оккупированы в течение 30 лет армянскими оккупантами и освобождены нашей победоносной армией; определить комплекс необходимых мероприятий, и подготовить предложения по целям социально-экономического развития.

Методология исследования – исследование было основано на анализе ряда последовательных и систематических мер, принятых Азербайджаном после обретения независимости, создания правовой базы, которая ведет страну от рецессии к динамичному развитию.

Практическая значимость исследования - основные положения исследования и обоснованные предложения могут быть использованы при разработке программ и мероприятий социально-экономического развития ТОО.

Результаты исследования - используя положительный опыт, накопленный в Азербайджане для социально-экономического развития ТОО, можно добиться развития сельскохозяйственного производства в Карабахе на основе внедрения новой техники и технологии. В результате реализации предложенных предложений на этих территориях могут быть созданы современные аграрные производственные и перерабатывающие предприятия и специализированные кооперативы.

Оригинальность и научная новизна исследования - в статье рассматривается развитие аграрного сектора Азербайджана в ТОО с учетом трех факторов: во-первых, в 1991 году Азербайджан вновь обрел независимость и давние экономические связи были разорваны; во-вторых, в 1988–1993 годах армянские бандиты оккупировали 20 процентов нашей территории, в результате чего более миллиона наших соотечественников в стране стали вынужденными переселенцами и беженцами. Они были вынуждены селиться более чем в 60 районах и деревнях; в-третьих, в 1994–1995 годах аграрные реформы начали осуществляться без какого-либо опыта и правовой базы. Были отменены устоявшиеся формы хозяйствования, земля и имущество были переданы производителям, а предприятия, фабрики, заводы и обслуживающие организации были приватизированы. Отмечая учет этих факторов и важность использования полученного положительного опыта, автор выдвигает практические предложения по разработке целевых программ и проектов на основе конкретных фактов.

Ключевые слова: территории освобожденные от оккупации, инвестиции, ресурсы, пользователи, цели, реформы.

*Islam Haji Ibrahimov,
D.Sc. (Econ.), Professor,
Honored Employee of Agriculture,
Baku Business University,
© Ibrahimov I.H., 2021*

PERSPECTIVE DEVELOPMENT DIRECTIONS OF AGRONOMIC IN THE LIBERATED TERRITORIES OF AZERBAIJAN

A B S T R A C T

The purpose of the study - consists of assessment of the situation and to identify measures and prepare proposals for socio-economic development of the agricultural sector in the occupied territories of Azerbaijan as a result of Armenian aggression for 30 years which has been liberated by our victorious army.

The methodology of the research - is based on the analysis of a number of consistent and systematic relations, the measures taken by the country after Azerbaijan gained independence, the creation of a legal framework that will lead the country from recession to dynamic development.

The practical importance of the research - the main provisions of the study and substantiated proposals can be used in preparing socio-economic development programs and measures on the liberated territories.

The results of the research - using the positive experience gained in Azerbaijan for the socio-economic development of the liberated territories, it is possible to achieve the development of agricultural production in Karabakh on the basis of new techniques and technologies. As a result of the implementation of the suggested proposals, modern agraricultural production and processing enterprises and specialized cooperatives can be established on these territories.

The originality and scientific novelty of the research - the article examines the development of Azerbaijan agricultural sector in the liberated territories taking into account three interrelated factors:

firstly, Azerbaijan regained its independence in 1991 and long-standing economic ties were broken;

secondly, in 1988-1993, Armenian invaders occupied 20 percent of our territories. As a result, more than a million of our compatriots became displaced and refugees in the country. They were forced to settle in more than 60 districts and villages;

thirdly, in 1994-1995, agraricultural reforms began to be implemented without any experience or legal framework. Long-established forms of economy were abolished, lands and properties were distributed to producers. And enterprises, factories, mills, and service organizations were privatized. Emphasizing the importance of taking these factors into account and benefiting from the positive experience gained, the author made practical proposals by developing target programs and projects based on concrete facts.

Keywords: territories liberated from occupation, investment, sources, users, targets, reforms.

*Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur:
28.01.2021*

*Təkrar işləməyə göndərilmişdir:
05.02.2021*

Çapa qəbul olunmuşdur: 15.02.2021

*Дата поступления статьи в редак-
цию: 28.01.2021*

*Отправлено на повторную обра-
ботку: 05.02.2021*

Принято к печати: 15.02.2021

*The date of the admission of the article to
the editorial office: 28.01.2021*

Send for reprocessing: 05.02.2021

Accepted for publication: 15.02.2021